

STUDIA
DOCTORUM
THEOLOGIAE PROTESTANTIS

A KOLOZSVÁRI PROTESTÁNS TEOLÓGIA
KUTATÓINTÉZETÉNEK KÖTETEI

TIZENÖTÖDIK ÉVFOLYAM

I.

2024

Emlékkötet
a 65 éves Kállay Dezső
tiszteletére

Kiadja a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Kolozsvár, 2024

SZERKESZTŐ

dr. Adorjáni Zoltán
E-mail: adorjani@proteo.hu
Tel.: 0744 989 052

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

dr. Balogh Csaba, drd. Benkő Timea, dr. Kató Szabolcs Ferencz,
dr. Kállay Dezső, dr. Kiss Jenő, dr. Kolumbán Vilmos József,
dr. Koppándi Botond Péter, dr. Kovács Sándor,
dr. Ősz Sándor Előd, dr. Tódor Csaba,
dr. Visky S. Béla

SZERKESZTŐSÉGI CÍM

RO-400124 Kolozsvár (Cluj-Napoca)
Piața Avram Iancu 13.
Tel./fax: 004 0265 591 368
E-mail: rektor@proteo.hu

Lektorálás, műszaki szerkesztés: Adorjáni Zoltán

Borítólap: Könczey Elemér

ISSN 2069 - 0991

Készült az Erdélyi Református Egyházkerület
Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának nyomdájában

*Halil Örs*⁰⁴

Tartalom

Kovács Sándor: *Kállay Dezső köszöntése*.....7

THEOLOGIA BIBLICA

Kató Szabolcs-Ferencz: *József, Jézus atyja és József, Jákób fia.*

*Megjegyzések a Máté szerinti evangélium József-alakjának
hagyománytörténetéhez*..... 11

Kustár György: *„...hagyd, hogy a halottak eltemessék saját halottaikat!”*

Zsidó temetkezési szokások és a Mt 8,21–2229

Papp György: *A teve és a tú foka*57

Czire Szabolcs: *Pál apostol és az Írások. A jelenlegi kutatás áttekintése*

és a haladás ára 75

Balogh Csaba: *„Aki hisz benne, nem szégyenül meg...”*

Ézsaiás 28,16 újraértelmezései a Róma 9,33 és az 1Péter 2,6 szövegeiben.....89

Geréb Zsolt: *Család és rokonság. Ki viseli szívén ma a család gondját?*

*Gyakoroljátok az engedelmességet és a szeretetet (a családban), mert ez kedves
az Úrban (Kol 3,18–4,1)*..... 127

Éles Éva: *„...ellenségeitek, az ördög mint ordító oroszlán...”*

Felfedezhető hagyományok az 1Pt 5,8–9-ben 145

Adorjáni Zoltán: *Tőkés István hermeneutikája* 167

THEOLOGIA PRACTICA

Koppándi Botond Péter: *Liturgiai megújítási kísérletek az unitárius egyházban*

a 20. század elejétől napjainkig 189

Székely József: *A tanító igehirdetés időszerűsége* 219

Somfalvi Edit: *A bibliológ írásmegértés. Modern „midrás” mint egy lehetséges*

módszer a katekézisen 237

THEOLOGIA SYSTEMATICA

Visky S. Béla: *„Vagy nem tudjátok?” Számadás arról, ami a keresztségben*

elsődleges és másodlagos..... 263

Füsti-Molnár Szilveszter: *„...ti kinek mondotok engem?*

*Szemponatok a keresztyén identitás(vesztés) mai körülményeihez és rendszeres
teológiai megközelítéseihez* 273

Horváth Levente: *A missziói emberkép antropológiai kihívásai és lehetőségei,*

különös tekintettel a lelkipásztor hivatására..... 297

Juhász Tamás: *„Szocialistává kell hogy legyen a jó keresztyén ember?”*

Karl Barth és a szocializmus 307

Jonathan Tallon: <i>A hit fogalmának katonai kontextusa Khrüszosztomosznál</i> (Fordította Tódor Csaba)	321
Rezi Elek: <i>Napjaink éghajlatvédelmi csoportjai céljainak</i> <i>és cselekvéseinek erkölcsi értékelése</i>	351

HISTORIA ECCLESIAE

Ősz Sándor Előd: <i>Reformátorok művei a Medgyesi Evangélikus Gimnázium</i> <i>könyvtárában</i>	367
Kolumbán Vilmos József: <i>A kolozsvári református kollégiumi tanítók</i> <i>szabályzata 1786-ból</i>	381
Kovács Sándor: <i>Százéves az unitárius énekeskönyv</i>	397

* * *

„Az t lehettem, ami szeretek, és megszerethettem, amit tennem kellett.”

<i>Kállay Dezsővel beszélget Éles Éva</i>	421
A kötet szerzői.....	439

Ósz Sándor Előd

Reformátorok művei a Medgyesi Evangélikus Gimnázium könyvtárában*

A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet tanárainak kötetlen beszélgetései során gyakran előkerül, hogy csaknem mindenkinek vannak más felekezeti felmenői. Talán éppen ez a családi meghatározottság az egyik megtartója az intézet felekezetek fölötti testvéri közösségének. Ezeken a beszélgetéseken Kállay Dezső mindig büszkén mondja el, hogy édesanyja evangélikus lelkészcsaládban nőtt fel, s így azt az örökséget is sajátjának érzi. Ennek a jegyében köszöntjük őt az egyik legjelentősebb evangélikus gyökerű erdélyi könyvtár reformatori műveinek bemutatásával. A bemutatott köteteknek közel fele bibliai kommentár vagy homíliagyűjtemény, így szorosan kapcsolódnak az ünnepelt szakterületéhez is.

A medgyesi iskola működéséről 1580-at megelőzően nincsenek pozitív adataink. Az, hogy a középkorban a mintegy 900-1000 lakosú Medgyesről 50 peregrinus került ki (lakosságarányosan ez a legnagyobb szám Erdélyben),¹ arra utal, hogy a 14–15. században színvonalas iskola működött a városban, és valószínűleg ez az iskola alakult 1545, a Wittenbergből hazatérő Bartholomäus Altemberger megválasztása² után protestáns tanintézetté. Tényleges működéséről 1580-tól kezdve vannak adataink. A 19. században írott iskolatörténetek alapját az 1604-től kezdődő, de azóta elveszett beiratkozási anyakönyv képezi. 1586-ban a rektor fizetése 60 forint készpénz volt, s ez meglehetősen szép summának számított, amely az iskola megbecsültségét is jelzi. Tudjuk, hogy a rektor mellett már a 17. század elején praeceptorok is működtek, akik tanulmányaik mellett az alsóbb osztályokat is tanították.

Az iskola életében mérföldkőnek számított az 1637-es év, ugyanis id. Matthias Miles rektor ekkor állította össze az első ismert tanrendet. A 17.

* A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János-ösztöndíja (BO/00083/22/2) támogatta.

¹ Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1979, 68.

² Wagner, Ernst: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 1998, 49.

század második felében jelenik meg a másik főállású tanerő, a lektor. Ebben az időszakban évenként 50 körül volt az beiratkozók száma. A 18. század első fele a folyamatos gyarapodás időszaka volt, 1715 körül a lektorok száma háromra nőtt, megjelentek az úgynevezett *collaboratorok* is, akik elsősorban egy-egy tantárgy oktatásában nyújtottak segítséget. Szintén ebben az időszakban bővült új tantermekkel és lakókamrákkal az iskolaépület, 1762-ben pedig megszületett az új iskolai törvény, amely közel száz évig határozta meg az intézmény életét. A tanári állások száma tovább gyarapodott: 1800-ban a rector és a conrector mellett két lector és öt collaborator szolgált főállásban az iskolában. A tógátusok száma ekkor is 50 körül mozgott. 1820–1835 között itt működött Stephan Ludwig Roth, aki Pestalozzi pedagógiai módszereit próbálta meghonosítani, de kevés sikerrel. 1838-tól az Erdélyi Ágostai Hitvallású Evangélikus Főkonzisztórium egységes oktatási terve szerint folyt a tanítás.³ A gimnázium 1889-ben gazdagodott újabb épülettel, majd 1911-re készült el a jelenlegi impozáns főépület. 1919-ben felvette Stephan Ludwig Roth nevét. Az intézményt 1948-ban államosították, azóta állami gimnázium.

Az iskola könyvtáráról a 17. század első harmadából vannak adataink. A gimnázium anyakönyvébe 1631 körül jegyezték be az első könyvleltárt. A bibliotéka ekkor 169 kötetet tartalmazott. 1662-re ez az állomány 218 kötetre gyarapodott. A nyomtatványok többnyire a teológia, a latin és görög grammatika, a filozófia és a történettudomány körébe tartoztak. A könyvtár az ezt követő évtizedekben valószínűleg valamiféle károsodást szenvedett, ugyanis az 1685-ös jegyzék mindössze 216 tételt tartalmaz, ám 1694-ben már 272-t.⁴

Thomas Scharsius rektor (1695–1700) vezette be azt a szabályt, hogy beiratkozáskor a diákok kötelesek bizonyos – tetszőleges – összeget felajánlani a könyvtár gyarapítására.⁵ Az 1762-es iskolai törvény 27. pontja rendelkezett a könyvtárról, amelynek felügyelete a rektor feladata volt. Ő nevezi ki a könyvtárost a tógátus diákok közül. A beiratkozó diákok 34 dénárral

³ Az iskola 1850 előtti történetét ld. Gräfer, Andreas: *Geschichtliche Nachrichten über das Mediascher Gymnasium*. In: Gräfer, Andreas: (hrsg.): *Programm des Mediascher Gymnasiums für das Schuljahr 1851/52*. Hermannstadt 1852, 1–119.

⁴ Josephi, Joseph: *Gründung, Entwicklung und jetziger Stand der Gymnasialbibliothek in Mediasch. Eine Skizze*. In: Gräfer, Andreas: (hrsg.): *Programm des evangelischen Gymnasiums A. B. in Mediasch und der verbundenen Schulanstalten für das Schuljahr 1863/64*. Veröffentlicht vom Direktor des Gymnasiums, Hermannstadt 1864, 5–8.

⁵ Gräfer, Andreas: *i. m.* 23–25.

járultak hozzá az állomány gyarapításához, amelyet évente tékánként leltározni kellett, a jegyzéket pedig a rektor láttamozta. Kizárólag a bentlakó diákoknak lehetett könyvet kölcsönözni, az extraneusoknak nem volt joguk erre. A szabályzat részletességét példázza, hogy a könyvtáros feladatai között felsorolta a kötetek portalanítását is.⁶ Az állományt 1814–1817 között leltározták ismét, ekkor hozzávetőlegesen 1000 kötetet tartalmazott, és a gimnázium auditóriumában őrizték.⁷

Az iskolai könyvtártól elkülönülő, úgynevezett kollégiumi könyvtárat, amely a szabályzata értelmében nyitottabb volt, és az iskola szervezeti határait túllépő gyűjtemény kívánt lenni, Simon Gottlieb Brandsch alapította meg 1808-ban. A könyveket elsősorban a környékbeli lelkipásztorok és a város polgárai ajándékozták a kollégiumi könyvtárnak, amely rövid életű volt, mert 1817-ben az iskolai könyvtárral egyesült.⁸ 1851-ben a gyűjtemény 4808 kötetet számlált. Ez a következő évtizedben újabb 874 corpuszal gyarapodott. Ennek a bibliotékának a szerzők szerint rendezett jegyzékét Joseph Josephi, a gimnázium görög–történelem szakos tanára jelentette meg 1862-ben.⁹

Az 1889-ben elkészült új iskolaépületben a rajzterem és négy elemi osztály mellett a könyvtár is helyet kapott. Az állomány tematikus jegyzékét Michael Rosenauer könyvtáros jelentette meg 1892-ben.¹⁰ A könyvtár 20. századi történetéről nagyon kevés derül ki az iskolai értesítőkből. Tény, hogy az 1948-as államosítás után is egyházi kézben maradt, és a templom erődítményének egyik bástyájában őrizték, ahol a Rosenauer-féle katalógus rendje szerint volt kereshető. 2022 nyarán az állomány 16. századi részét a parókia vasajtóval védett helyiségébe szállították, és ma is ott tárolják.

Köszönettel tartozom Wolfgang Arvay és Gerhard Servatius-Depner lelkészeknek, valamint Ursula Pintican gondoknak a kutatás során tanúsított együttműködő segítségért.

⁶ Gräfer, Andreas: *i. m.* 38–39., 74–75.

⁷ Josephi, Joseph: *i. m.* 9–10.

⁸ Uo. 10–24.

⁹ Uo. 43–143.

¹⁰ Rosenauer, Michael: *Katalog der Lehrer-Bibliothek des evang. Gymnasiums A. B. in Mediasch.* Buchdruckerei W. Krafft, Hermannstadt 1892.

A vizsgált állományrészeiről

2018 óta Erdély történelmi könyvtáraiban próbáljuk feltárni tizenöt olyan nyugat-európai teológus, úgynevezett reformátor munkáit, aki a 16. században élt és alkotott. Az 1601 előtt megjelent, teológiai tárgyú munkáikat vettük kézbe, és a *possessor*-bejegyzések, illetve széljegyzetek segítségével próbáltuk megállapítani, hogy mikor kerültek Magyarországra, illetve *hungarus*-tulajdonos kezébe, kik adták-vették, olvasták, használták azokat, és mikor kerültek mai őrzési helyükre.

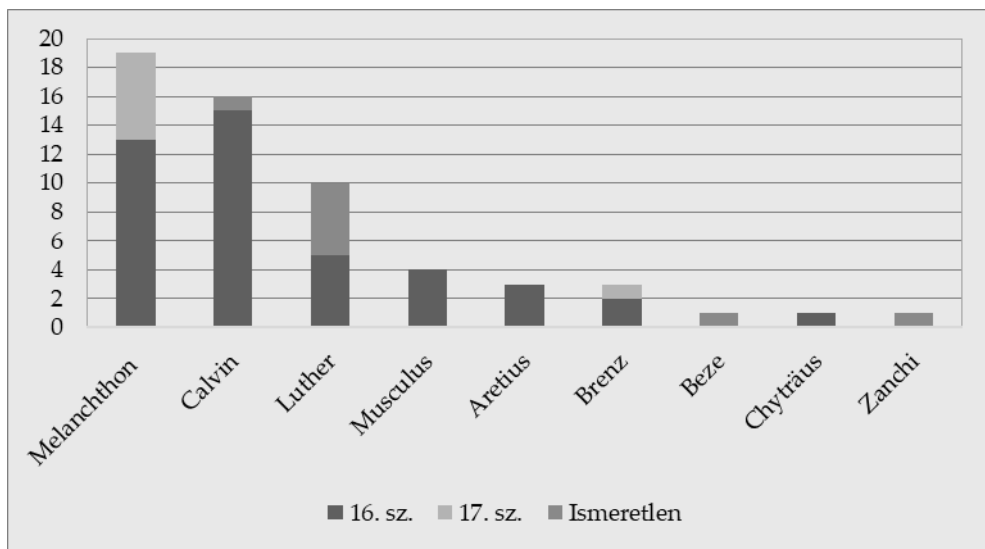
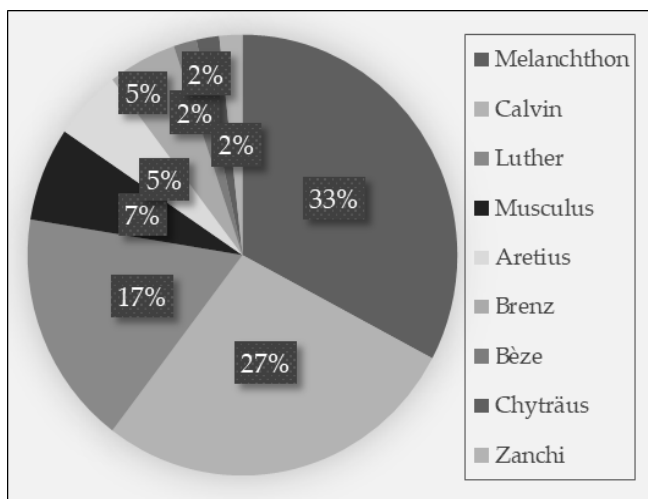
A következő tizenöt reformátor munkáit vizsgáljuk: *wittenbergi teológusok*: Martin Luther (1483–1546), Philipp Melanchthon (1497–1560), Georg Maior (1502–1574); *lutheránus teológusok*: Johann Brenz (1499–1570), David Chyträus (1530–1600); *genfi teológusok*: Jean Calvin (1509–1564), Théodore de Bèze (1519–1602); *zürichi teológusok*: Pietro Martire Vermigli (1499–1562), Heinrich Bullinger (1504–1575), Rudolf Gwalther (1519–1586), Ludwig Lavater (1527–1586); *svájci teológusok*: Johannes Oekolampad (1482–1531), Wolfgang Musculus (1497–1563), Benedictus Aretius (1522–1574); *pfalzi teológus*: Girolamo Zanchi (1516–1590).

A megyesi evangélikus könyvtárban a fenti szerzők 58 teológiai témájú munkáját találtuk meg 47 kötetben. A vizsgált könyvtári állományrészek között ez nagyságrendileg közepesnek számít. Hasonló mennyiségű anyagot találunk a székelyudvarhelyi református (55) és a székelykeresztúri unitárius kollégium (69) könyvtárában.

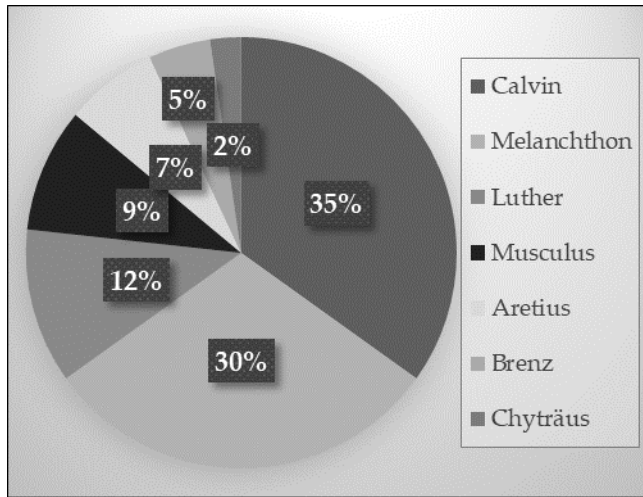
A 15 szerző közül mindössze kilencnek a munkáiból találtunk példányt a gyűjteményben. Elsősorban a svájci teológusok (Heinrich Bullinger, Rudolf Gwalther, Ludwig Lavater, Johannes Oekolampad, Pietro Martire Vermigli) hiányoznak, de mellettük a Wittenberghez köthető Georg Maiornak sem leltük fel egyetlen művét sem. A vizsgált állományrész háromnegyedét három szerző művei teszik ki: Melanchthontól 19, Calvintól 16, Luthertől 10 művet találtuk meg a gyűjteményben. A többi szerző írásainak száma jóval kisebb: Musculustól 4, Aretiusától és Brenztől 3-3, Bèzetől, Chyträustól és Zanchitól 1-1 kiadványt őriz ma a könyvtár. Ha a szerzőket a reformáció két fő iránya köré csoportosítjuk, akkor a Wittenberghez köthető szerzők műveinek száma 33, a helvété 25. Az erdélyi lutheránus gyűjtemények közül itt a legnagyobb a helvét szerzők aránya. Ez a szám Segesváron 158–69, Szebenben 578–267, Brassóban 178–45. (Lásd a következő oldalon a felső ábrát.)

Az első fontos kérdésünk, hogy a vizsgált 58 nyomtatvány mikor került a Kárpát-medencébe vagy hazai tulajdonos kezébe. A kérdés megválaszolá-

sa során a kötetek tulajdonosainak azonosítása volt segítségünkre. Eszerint a kiadványok közel háromnegyede, azaz 43 nyomtatvány 1601 előtt, többnyire a 16. század második felében került a Kárpát-medencébe, 7 a 17. század folyamán, 8 pedig 1700 után jutott el vidékünkre. Elsősorban a 7 bizonytalan időpontban idekerült kötet esetében erős a gyanú, hogy legalább a 17. században hazai tékában voltak, ám ezt nem sikerült egyértelműen igazolni. (A művek szerzők és hazakerülési időpont szerinti csoportosítását lásd az alábbi grafikonon.)

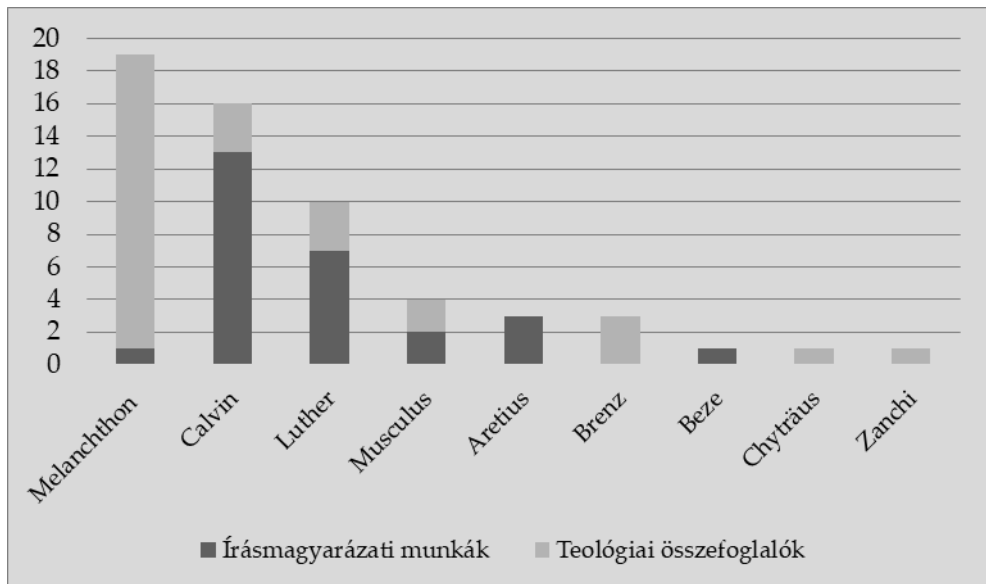

Ha külön állományrészként tekintünk az 1601 előtt hazakerült kötetek összességére, érdemes rápillantani annak szerzők szerinti megoszlására. Az arányok alapján nem változnak: Calvin kerül az élre 15 művel, a második Melanchthon 13 munkával, majd Luther következik 5 nyomtatvánnyal. A továbbiak sorban: Musculus 4, Aretius 3, Brenz 2, Chyträus 1. (Lásd a következő oldalon a felső ábrát.)

összefoglaló munkák, a *Loci communes*ek, a kisebb témákat körüljáró traktátusok és levelek, illetve utóbbiak gyűjteményei tartoznak). Ha köteteinket a fenti szempontrendszer szerint csoportosítjuk, megállapíthatjuk, hogy a mai emléktanyagban 27 írásmagyarázati munka és 31 rendszeres teológiai mű található.

Ha az egyes szerzőket nézzük, akkor Melanchthon, Brenz, Chyträus és Zanchi kivételével minden teológusnak az írásmagyarázati munkái található nagyobb arányban a medgyesi gimnázium könyvtárában. (Lásd az alábbi ábrát.)

A 16. századi protestáns teológiai irodalomban két nagy műfajcsoportot különíthetünk el: az írásmagyarázati munkákat (ide a bibliai kommentárok, a bibliai könyvek rendjét vagy éppen a perikópabeosztást követő prédikációs gyűjtemények tartoznak); és rendszeres teológiai műveket (ide a nagyobb lélegzetű

Kötetek, tulajdonosok, olvasók

A 47 kötetben hozzátétőlegesen 100 tulajdonosbejegyzést találtunk, ezek közül 70-et sikerült azonosítani, túlnyomó többségük erdélyi szász lelképásztor, iskolarektor vagy világi hivatalnok, ritkábban polgár. Meglehetősen ritkán fordulnak elő magyar református *possessorok*.

16. századi szász *possessorok*

A legkorábbi beszerzés Medgyes reformációjához köthető. Melanchthon *Loci communes* 1546-os kiadásának egyik példánya¹¹ még a megjelenés évében került Erdélybe, valószínűleg itt köttette be Bartholomäus Altenberger (?–1552), aki wittenbergi (1538–?) tanulmányai után 1545-től Medgyesen szolgált, és az egyháztörténetírás őt tartja a város reformátorának. 1547-ben már Szebenben volt parókus lelkész,¹² így nem tudjuk, hogy a két szolgálati helye közül melyikben vásárolta a teológiai összefoglalót. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy a kötet már a megjelenés évében az egyik erdélyi szabad királyi város plébánosának polcán volt. A kötet sűrű széljegyzetei arra utalnak, hogy rövidre szabott szolgálata alatt gyakran használta. A lekencei származású Martin Totschner, aki 1544-től tanult Besztercén, majd rövid wittenbergi peregrináció (1546) után Besztercén (1546–1549) volt prédikátor, Aldorfban (1549–1560) és Dipsén (1560–1576 mh.) lelképásztor,¹³ 1555 körül Brenz kátéjának és Melanchthon két házasságjogi traktátusának a kolligátumát szerezte meg.¹⁴ Mindkét kötetnek a nevezett lelkészek az első tulajdonosai, ám a beszerzések többségétől eltérően nem külföldi egyetemjárásuk idején, hanem itthoni szolgálatuk első éveiben tettek szert rájuk, a közvetítők viszont minden bizonnyal peregrinus diákok voltak.

1558-ban a bártfai Georg Hankofsky wittenbergi tanulmányai idején vásárolta meg Melanchthon deklamációgyűjteményének második kötetét.¹⁵

¹¹ Melanchthon, Philipp: *Loci communes theologici*. Valentinus Papae, Lipsiae 1546 – VD16 M 3643. Jelzete: 780.

¹² Wagner, Ernst: *i. m.* 49.

¹³ Uo. 105.

¹⁴ Brenz, Johann: *Catechismus pia et utili explicatione illustratus*. [Johannes Crato], Wittebergae 1552 – VD16 B 7542 + Melanchthon, Philipp: *Defensio coniugii sacerdotum*. Joannes Crato, Vitembergae 1549 – VD16 M 2917 + uő: *De coniugio piae commonefactiones*. Johannes Crato, Wittebergae 1551 – VD16 M 2814. Jelzete: 681.

¹⁵ Melanchthon, Philipp: *Selectarum declamationum [...] tomus tertius*. Blasius Fabricius, Argentorati [1555] – VD16 ZV 25438. Jelzete: 2060/II.

Wittenbergi tanulmányait követően Hankofsky valószínűleg Bártfán működött, és Daniel fia 1581-ben szintén Wittenbergben tanult tovább.¹⁶ A kötet ismeretlen úton került Erdélybe, és 1589-ben Szebenben vásárolta meg egy bizonyos Andreas Knidler.

További 29 kötetről már bizonyosan tudjuk, hogy Wittenbergben tanuló hazai diákok vásárolták 1560–1600 között. Ha évtizedekre bontjuk a beszerzéseket, 1561–1570 között 11, 1571–1580 között 8, 1581–1590, illetve 1591–1600 között 5-5 kötet került haza a vizsgált anyagból. Míg a segesvári evangélikus gyűjtemény hasonló jellegű vizsgálatából egyértelműen kiderült, hogy a korábbi időszakban a wittenbergi, a későbbi évtizedekben a svájci teológusok munkáit vásárolták nagyobb számban, itt a két központ és teológiai irányzat szerzői egyensúlyban vannak az egyes évtizedeken belül is.

A 16. századi könyvtulajdonosok néhány kivételtől eltekintve szászok, peregrináció utáni szolgálati helyüket tekintve pedig többnyire falusi lelkészek. Alig van közöttük kiemelkedő személyiség.

A szász tulajdonosok között felülreprezentáltak a Medgyeshez köthető értelmiségiek. Kettő közülük szülővárosába tért vissza lelkészként: Simeon Hermann (mh. 1590 k.) szászsebesi (1578–?), asszonyfalvi, majd medgyesi (1586–1590 k. mh.)¹⁷ lelképásztor 1567-ben, wittenbergi tanulmányai idején vásárolta Calvin *Institutió*jának és a Brenz–Erythraeus szerzőpáros Ágostai Hitvalláshoz írott magyarázatának kolligátumát.¹⁸ A medgyesi származású Greger Wolf, a későbbi hosszúaszói lelkész (?–1577 mh.)¹⁹ ugyanebben az évben és ugyanott köttette be Luther *Opera omniá*jának VII. kötetét.²⁰ Szintén Medgyesről származott Martin Schinn, aki szászbuzdi szolgálatát (1576–1604 k. mh.)²¹ megelőzően, 1570-ben szintén a „reformáció fővárosában” szerezte be Melanchthon lélekről szóló munkájának és etikájának a kolligá-

¹⁶ Brtholomaeides, Johannes Ladislaus: *Memeoriae Ungarorum qui in alma condam universitate Vitebergensi [...] studia in ludis patriis coepta confirmarunt*. Joannes Thomae Trattner, Pesthini 1817, 32.

¹⁷ Wagner, Ernst: *i. m.* 72.

¹⁸ Calvin, Jean: *Institutio christianae religionis*. [Josias Rihelius, Strasbourg] 1561 – VD16 ZV 2816 + Brenz, Johannes – Erythraeus, Valentin: *Augustanae confessionis eiusque apologiae [...] pars prima-tertia*. Christianus Mylius, Argentorati 1565–1567 – VD16 C 4722. Jelzete: 690.

¹⁹ Wagner, Ernst: *i. m.* 110.

²⁰ Luther, Martin: *Tomus septimus omnium operum*. Thomas Klug, Witebergae 1558 – VD16 L 3428. Jelzete: 350/VI.

²¹ Wagner, Ernst: *i. m.* 98.

tumát.²² Simon Hermann hivatali utóda, Simon Kirtscher (szolgálati évei: 1601–1621 mh.) 1589-ben elkezdődött wittenbergi tanulása idején²³ vásárolta meg 1590-ben Melanchthon *Corpus doctrinae christianae* című könyvét.²⁴ Martinus Mediensisről 1589-es Odera-Frankfurt-i beiratkozásán kívül nincs adatunk,²⁵ de 1591-ben valószínűleg ő köttette be Aretius három bibliai kommentárját.²⁶

16. századi magyar possessorok

A másik kiemelhető csoport a 16. századi magyar értelmiségieké. A Kolozsvárról 1562-ben Wittenbergbe induló Szegedi Lőrinc, aki később békési (1567–1569), szatmári (1575–1592) és abaújszántói (1594–1596) lelkipásztorként²⁷ szolgált, 1562-ben szerezte be Luther összes műveinek IV. kötetét.²⁸

Laskói Csókás Péter a reformáció századának egyik kiemelkedő hazai pedagógusa és teológusa. Debreceni tanulmányai után talán Fogarason volt rektor, 1578-ban Wittenbergbe ment, 1580 körül a marosvásárhelyi iskolát igazgatta, 1581-ben a fogarasi eklézsia választotta lelkipásztorává. 1582-ban ismét külföldre utazott. Wittenbergben, Itáliában, Franciaországban tartózkodott, 1585-ben pedig megfordult Genfben is. 1586-ban Gyulafehérváron lett lelkipásztor, de szolgálata szűkre szabott, mert 1587 szeptemberében meghalt.²⁹ Könyvtára szétszóródott. Dankanits Ádám tíz kötetét azonosította öt gyűj-

²² Melanchthon, Philipp: *Liber de anima*. Iohannes Crato, Vitebergae 1569 – VD16 M 2771. Jelzete: 778. + uó: *Ethicae doctrinae elementa*. [Iohannes Crato], Vitebergae 1569 – VD16 M 3300. Jelzete: 778.

²³ Wagner, Ernst: *i. m.* 78.

²⁴ Melanchthon, Philipp: *Corpus doctrinae christianae*. Theodosius Rihelius, Argentorati 1580 – VD16 M 2892. Jelzete: 786.

²⁵ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Scriptum, Szeged 1992, 163.

²⁶ Aretius, Benedictus: *Commentarii in quatuor evangelistas*. Joannes Le Preux, [Genevae] 1587 – GLN-3220 + uó: *Commenatarii in sacram Actuum Apostolorum historiam*. Joannes Le Preux, [Genevae] 1590 – GLN-3404. Jelzete: 381. Aretius, Benedictus: *Commentarii in omnes epistolas D. Pauli et canonicas*. Joannes Le Preux, [Genevae] 1589 – GLN-3352. Jelzete: 382.

²⁷ Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*. Balassi Kiadó, Budapest 2017, 228–229.

²⁸ Luther, Martin: *Tomus quartus omnium operum*. Johannes Lufft, Witebergae 1552 – VD16 L 3418. Jelzete: 350/IV.

²⁹ Fejér Tamás: A fogarasi partikuláris iskola fejedelemség kori rektorai. In: *Erdélyi Múzeum*, 72. (2010/3–4), 110–111. Szabó András: *i. m.* 184–185.

teményben,³⁰ azóta újabb öt kötetére bukkantunk. Könyvtárának jelen pillanatban ismert 15 kötete nyolc gyűjteménybe szóródott szét.³¹ Kettő közülük a megyesi könyvtárba került. Johann Wolf, Jean Mercier és Calvin bibliai kommentárjainak kolligátumát³² 1578-ban köttette be, Calvin Ézsaiás, Jeremiás, Ezékiel, illetve a Zsoltárok könyvéhez írott kommentárjait³³ pedig 1585-ben, mindkettőt Wittenbergben.

Luthernek a Grádicsok énekéhez írott magyarázatát³⁴ bizonyos Károlyi Gergely birtokolta 1581-ben. Feltételezésünk szerint azonos azzal a Károlyi Gergellyel, aki 1582-ben Vargyason volt iskolamester.³⁵ 1582-ben gadnai Sári Benedek gyulafehérvári fejedelmi udvarbíró (1577–1579)³⁶ bizonyos Szolga Mihálynak ajándékozta Melanchthon deklamációgyűjteményének II. kötetét.³⁷ Íráskép alapján véljük 16. századnak bizonyos Jászberényi Kelemen bejegyzését Luther, Melanchthon és Lonicer kommentárkiadásainak kolligá-

³⁰ Dankanits Ádám: Laskai Cs. Péter könyvei. In: Monok István – Petneki Áron (szerk.): *Lymbus. Művelődéstörténeti tár*. II. JATE Kiadó, Szeged (1990), 33–36.

³¹ Ósz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica. Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben. Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen*. Erdélyi Református Egyházkerület – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2014, 11., 50–52. Ósz Sándor Előd: Reformátorok művei a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár gyűjteményében. In: Bogdándi Zsolt – Dáné Veronka – Lupescu Makó Mária (szerk.): *Album Amicorum. Tanulmányok Sipos Gábor születésének hetvenedik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2021, (489–508) 500.

³² Wolf, Johann: *Nehemias*. Christophorus Froshoverus, Tiguri 1570 – VD16 B 3068 + Mercier, Jean: *Commentarii in librum Iob*. Eustathius Vignon, Genevae 1573 – GLN-2476 + uő: *Commentarii in Salomonis Poverbia, Ecclesiastem et Canticum Cantorum*. Eustathius Vignon, Genevae 1573 – GLN-2477 + Calvin, Jean: *Praelectiones in librum prophetiarum Danielis*. Bartholomaeus Vincentius, [Genevae] 1571 – GLN-833. Jelzete: 564.

³³ Calvin, Jean: *Commentarii in Isaiam prophetam, editio quarta*. Eustathius Vignon, Genevae 1583 – GLN-1265 + uő: *Praelectiones in librum prophetiarum Jeremiae et Lamentationes*. Eustathius Vignon, Genevae 1576 – GLN-866 + uő: *Praelectiones in Ezechielis prophetae viginti capita priora*. Petrus Santandreasus, [Genevae] 1583 – GLN-967 + uő: *Commentarius in librum Psalmorum*. Eustathius Vignon, Genevae 1578 – GLN-887. Jelzete: 424.

³⁴ Luther, Martin: *In quindecim psalmos graduum commentarii*. [Crato Cratomillianus, Strassburg] 1540 – VD16 L 4992. Jelzete: 487.

³⁵ Vajda Emil: *A vargyasi Daniel család közpályán és magánéletben*. Franklin Társulat, Budapest 1894, 30–31.

³⁶ Gálfi Emőke: *Gyulafehérvár és uradalma a 16. század második felében*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2021, 156.

³⁷ Melanchthon, Philipp: *Declamationum omnium [...] tomus II*. Theodosius Rihelius, Argentorati [1570] – VD16 M 3578. Jelzete: 2060/I.

tumában.³⁸ A kötet előzők- és hátvédlapjain latin–magyar–német szójegyzéket olvashatunk, valószínűleg Jászberényi kezétől.

17. századi possessorok

A 17. századi tulajdonosok köre jóval szűkebb, és kizárólag lutheránus egyházi értelmiségiek alkotják. A 22 azonosítható lelkipásztor közül 7 külföldi egyetemen tanult, a többi domidoctus. A possessorok vagy medgyesi származásúak, vagy valamelyik környékbeli településen szolgáltak. Alig van közöttük kiemelkedő irodalmi munkássággal rendelkező vagy valamilyen egyházi hivatalt betöltő személy. Utóbbiak közül kettőt említünk.

Johann Fabini (1578 k.–1646) riomfalvi (1613–?), táblási (1615–1629), barát-helyi (1629–1643) és segesvári (1643–1646) lelkipásztor, dékán³⁹ könyvtárából két helvét teológus tollából származó teológiai összefoglaló, *Musculus Loci communese*⁴⁰ és Calvin *Institutiója*⁴¹ került Medgyesre. Chyträus *Regulae vitae* című könyvének egy példánya⁴² a 17. század végén Georg Haner (1672–1740) püspöké (1736–1740) volt, aki wittenbergi peregrinációja után Segesváron volt előbb rektor (1694–1698), majd prédikátor (1698–1701), ezután Apoldon (1701–1706), Szászkézden (1706–1708), Nagysinken (1708–1713), Medgyesen (1713–1736) és Berethalomban (1736–1740 mh.) végzett lelkési szolgálatot, és történetíróként is jelentős életművet hagyott maga után.⁴³

A 17. századi tulajdonosok túlnyomó többsége a század első felében működött, s ez arra utal, hogy az előző század írásmagyarázati munkái ebben az időszakban még népszerű szakkönyveknek számítottak, ám a század második felében már egyre több példány került közgyűjteménybe. A vizsgált

³⁸ Luther, Martin: *In Cantica Canticatorum [...] enarratio*. Joannes Luft, Witebergae 1539 – VD16 L 4983 + Melanchthon, Philipp: *Scholia in epistolam Pauli ad Colossenses*. Iosephus Klug, [Witebergae] 1545 – VD16 M 4193 + Lonicer, Johannes: *Thephylacti Bulgariae archiepoiscopi in Habacuc, Ionam, Nahum et Osee prophetas enarrationes*. [Johann Bebel, Basel] 1534 – VD16 B 3954. Jelzete: 486.

³⁹ Wagner, Ernst: *i. m.* 165.

⁴⁰ *Musculus, Wolfgang: Loci communes sacrae theologiae*. Eusebius Episcopus, Basileae 1567 – VD16 ZV 11317. jelzete: 861.

⁴¹ Calvin, Jean: *Institutio Christianae religionis*. Franciscus Perrinus, Genevae 1568 – GLN-796. Jelzete: 623.

⁴² Chyträus, David: *Regulae vitae*. Clemens Schleich et Antonius Schöne, Witebergae 1573 – VD16 C 2744 + Henricus de Milano: *Libri duo de controversia monis et fortunae*. Theodor Graminaeus, Coloniae Agrippinae 1570 – VD16 H 2159. Jelzete: 700.

⁴³ Wagner, Ernst: *i. m.* 195.

kötetek közül egy Calvin-mű, a Mózes öt könyvéhez írott kommentár⁴⁴ került legkorábban a gimnázium könyvtárába. Ezeket Georg Länder, Medgyes főbírája (1617–1631, 1637–1638 mh.) és királybírája (1631–1637)⁴⁵ ajándékozta a gimnáziumnak 1636-ban. Matthias Barth, a Danzigban tanult egykori medgyesi rektor (1638) és prédikátor (1639–1646), kisszőlősi (1646) és szászbogácsi (1646–1661 mh.) lelkipásztor⁴⁶ hagyatékából négy Melanchthon-kötet került 1663-ban a gimnázium könyvtárába.

A vizsgált kötetek possessorai között alig találunk külföldi értelmiségieket. Egyetlen kivétel Luther összes műveinek II. kötete,⁴⁷ amelyben August Pfeiffer (1640–1698) wittenbergi (1668–1671) és lipcsei (1684–1689) professzornak, lübecki superintendensnek (1689–1698), a lutheránus ortodoxia kiemelkedő képviselőjének⁴⁸ ex librisét találjuk. (A nagyszebeni Brukenthal Könyvtárban Pfeiffer ex librisére bukkantunk ugyanazon sorozat VII. kötetében.⁴⁹)

18–19. századi possessorok

A 18–19. századi tulajdonosok sora már jóval szűkebb, ugyanis a kötetek nagy része már 1700 előtt a gimnázium tékájában sorakozott. Mindössze hat lelkipásztor van közöttük. Rajtuk kívül több világi adományozó nevével is találkozunk, akik közül kettőt említünk. Michael Conrad von Heydendorf (1730–1821), Medgyes királybírája (1775–1784), majd polgármestere (1789–1816)⁵⁰ 1777-ben, illetve 1788-ban négy Melanchthon-művet ajándékozott az iskola könyvtárának édesapja, Daniel Conrad von Heydendorf⁵¹ emlékére. 1815-ben Johann Peter Schuster, a helyi Zum Auge Gottes gyógyszerár

⁴⁴ Calvin, Jean: *Mosis Libri quinque cum commentariis*. Henricus Stephanus, Genevae 1563 – GLN-636. Jelzete: 423.

⁴⁵ Die Bürgermeister von Mediasch. In: *Siebenbürgische Quartalschrift*. 7. (1801/I), 108–109.

⁴⁶ Wagner, Ernst: *i. m.* 137.

⁴⁷ Luther, Martin: *Tomus secundus omnium operum*. Haeredes Petri Seitz, Witebergae 1551 – VD16 L 3417.

⁴⁸ Pfeiffer, August: In: *Deutsche Biographie*. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz95266.html> (2024. ápr. 14.).

⁴⁹ Luther, Martin: *Tomus septimus omnium operum*. Thomas Klug, Witebergae 1558 – VD16 L 3428. Lelőhelye és jelzete: Nagyszebeni Brukenthal Könyvtár V III 433.

⁵⁰ Trausch, Joseph: *Schriftsteller-Lexikon oder biografisch-literarische Denkblätter der Siebenbürger Deutschen*. II. Johann Gött & Sohn Heinrich, Kronstadt 1870, 148–151.

⁵¹ Daniel Conrad Wittenbergben (1724) peregrinált, Medgyesen volt polgármester, szék-bíró és királybíró. 1777-ben meg. Szabó Miklós – Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1700–1849*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 1998, 121.

alapítója Melanchthon és Musculus egy-egy munkájával gazdagította a bibliotékát. A reformátori állományrészeknek ők az utolsó gyarapítói, így azt két évszázada lezártnak tekinthetjük.

A megyesi evangélikus könyvtár a maga 58 reformátori művével a legkisebbnek számít az erdélyi szász iskolai könyvtárak között. Brassóban 223, Segesváron 227, Nagyszebenben 794 munkáját találtuk az említett szerzőknek. Elsősorban a közepes református iskolák könyvtáraiban találtunk hasonló mennyiségű emlékanyagot.

A reformátori művek többnyire a 17. század második és harmadik harmadában kerültek a gyűjteménybe; addig a környékbeli lelkészek használták őket kézikönyvként. Medgyesre nem került nagyobb értelmiségi könyvtár, így a vizsgált anyagból a szász vidéki egyházi értelmiség olvasmányairól alkothattunk képet. Míg a magyar református és unitárius gyűjteményekben talált reformátori munkák jelentős részének erdélyi szászok voltak az első tulajdonosai, addig a szász könyvtárakban jóval kisebb azon corpusok száma, amelyek magyar protestáns értelmiségiektől kerültek németekhez.

A vizsgált anyag négyötöde 1600 előtt került Erdélybe, és a kötetek további sorsából a szász lelkészek meglehetősen zárt és belterjes könyvpiaca rajzolódik ki.

* * *

Works of Protestant Reformers in the Collections of the Lutheran High School in Mediaș

Since 2018, our research has been conducted in the historical libraries of Transylvania, focusing on the works of fifteen Western European Protestant theologians, known as reformers, who were active in the 16th century. At the Lutheran Gymnasium library in Mediaș, we discovered 58 theological texts by these authors. This number is representative of the average size of the collections we have examined. Notably, three-quarters of the works we reviewed are attributed to just three of these authors: 19 works by Melanchthon, 16 by Calvin and 10 by Luther. The number of writings by the other authors is much smaller: 4 from Musculus, 3-3 from Aretius and Brenz, and 1-1 from Bèze, Chyträus and Zanchi. Almost three quarters of these publications, 43 in all, were brought to the Carpathian Basin before 1601, mostly in the second half of the 16th century. The collection boasts a number of intriguing finds, including Melanchthon's "Locis Communes," once owned by Bartholomäus Altenberger, the reformer of Mediaș. Additionally, it features two volumes penned by Calvin, associated with Péter Csókás Laskó, who notably co-edited the Calepinus-

dictionary. The majority of the Reformed texts were incorporated into the collection during the latter parts of the 17th century, serving prior to that as essential handbooks for the local clergy.

Keywords: history of reading, reformation in Transylvania, school libraries, theological literature.